

PODOBA AMERIKE IZPOD LITERARNIH PERES SLOVENSКИH USTVARJALCEV

Izvleček

Naše vsakdanje podobe Amerike se najpogosteje nanašajo na predstave, s katerimi nas obsipajo (popularni) mediji, med katere spada tudi beletristika. Okamenele zgodbe v knjigah vzpostavljajo ali so celo plod vrste stereotipnih predstav, ki bi jih po svoji narativni obliki lahko primerjali z antropološko pripovedjo, čeprav je slednja omejena na nefiktivno dogajanje in objektivnejše poročanje.

Louis Adamič, Vinko Rode, Ciril Bergles, Drago Jančar in Aleš Šteger so predstavniki treh literarnih generacij, ki zastopajo jedro primerjalne raziskave o metaforah ter odnosu do Amerike in njenih prvotnih prebivalcev, s čimer pisci tvorijo literarno podobo Amerike v slovenski književnosti.

Abstract

Our standard image of America has been largely created by the (popular) media, one of which is also literature. Stories, frozen in books, either create or are a product of numerous stereotyped notions. Their narrative form can be compared to anthropological narrative, even though the latter operates in the realm of nonfiction and possesses a higher degree of objectivity.

Focusing on metaphors and the attitude toward America and its indigenous peoples, this article explores the work of three generations of Slovene writers (Louis Adamič, Vinko Rode, Ciril Bergles, Drago Jančar, and Aleš Šteger) and the literary image of America they have created in Slovene literature.

Uvodne misli

Antropologija je veda, za katero se mnogokrat sliši, da se ukvarja s pisanjem zgodb. Primerjava z beletrističnim pisanjem se zato zdi povsem na mestu, čeprav je vendarle treba upoštevati, da si antropolog oz. antropologinja kljub vsemu prizadevata priti čim bližje objektivnemu poročanju, in osebno prizadeto dojemanje situacije, ki jo preučujeta, prepuščata svojemu terenskemu dnevniku, kajti v primerjavi z romanopisjem je antropologija odvisna od »tega, kaj se dogaja v skupnosti, ne more si izmisliti rojstev, porok, smrti ipd.« (Weber 2003, 109)

Nekateri antropologi pa se vsemu navkljub niso mogli upreti povsem literarnemu pisanju. Margaret Mead in Ruth Benedict, na primer, sta se preizkušali tudi kot pesnici. Čeprav lahko med žanroma potegnemo tanko ločnico, pa imejmo v mislih, da se »odnos med tekstom in socialno realnostjo v etnografiji in v potopisih ali v fikciji razlikuje, vendar to ne pomeni, da en žanr družbo predstavlja bolje kot drugi«. (Weber po Eriksen 2003, 117) Oba žanra pa – seveda vsak na svoj način – pripomoreta k ustvarjanju stereotipov s tem, ko zamrzeta

neko dogajanje.

Pričujoča raziskava je osredičena okrog predstav, ki so se v slovenski literaturi napletle na variacije Amerike. Predstave izhajajo pretežno iz popotniške percepcije, kar za literate spet ni paralela z antropološkimi raziskavami. Oboji namreč za svoje delo črpajo iz istega ali vsaj podobnega navdiha. Svoja odkritja nato sejejo skozi različna sita. In v vsakem primeru, najsi bo to znanstvena monografija ali literarno delo, postane končen rezultat za bralca anonimen, saj ne doživi neposrednega stika s »terenom«, kot ga je doživljal pisec. Tako se zgodi, da »tipizacije neposrednih odnosov postajajo z oddaljevanjem od neposrednih stikov naraščajoče anonimne, čeprav seveda vsaka tipizacija sproži neko začetno anonimnost«. (Berger, Luckmann 1988, 38)

Prav to sito lahko v bralcu vzbudi drugačno predstavo od tiste, ki jo je doživljal bodisi antropolog bodisi literat na »terenu«. Kako bo »teren« pisec čim bolj približal bralcu, je seveda odvisno tudi od njegovih pisateljskih spretnosti.

Beletristiko lahko antropologija izkoristi kot dober dokumentarni vir, iz katerega nato antropologi oz. antropologinje črpajo možnost razbiranja podatkov, na kakšen način nam leposlovje sporoča, posreduje in ustvarja neke predstave o določenih časih, prostorih in njihovih ljudeh.

Literatura ima v nasprotju z antropologijo, ki je omejena le na specifičen in pretežno znanstveno omejen krog ljudi, pri nastajanju predstave o Drugem pomembno vlogo v naši stvarnosti. Kot dokaj množičen medij ustvarja in razširja določene tipizacije, pod katerimi razumemo druge, ali kot sta ta proces definirala Thomas Luckmann in Peter L. Berger: »Družbeno realnost vsakdanjega življenja razumemo s pomočjo vrste tipizacij, katerih anonimnost se stopnjuje z oddaljenostjo od 'tukaj in zdaj' neposredne situacije.« (Berger, Luckmann 1988, 39)

Vzorec petih reprezentančnih del slovenske književnosti, ki sem jih vzela pod drobnogled, si je zvrstno, kronološko in vsebinsko različen. Združuje jih le ena skupna komponenta: izkušnja Amerike – bodisi skozi popotništvo ali izseljenstvo. Temu primerne so tudi predstave, ki so skozi dela posredovane.

Predstavitev obravnavanih del in njihova postavitev v literarnoteoretični kontekst

Predstavi Amerike, ki jo podaja posamezno literarno delo, v veliki meri botrujejo tudi žanrske usmeritve, časovni prelomi ter življenjski konteksti avtorjev.

Predvsem je treba poudariti historično umestitev idej, ki je bistvena v vsem družboslovju in humanistiki, ne zgolj v literarnoteoretičnem kontekstu. Ideje so plod več dejavnikov, h katerim veliko prispevata obdobje in okolje, v katerem je nek

literarni ustvarjalec živel in delal. Iz te perspektive nam postanejo razumljive tudi nekatere arhaične in stereotipne naracije avtorjev, saj »etične prvine, ki jih odkrivamo v literaturi, z zgodovinskim časom spremenijo svoj prvotni pomen, včasih kmalu postanejo nesprejemljive, tako da jih v bralčevi zavesti nadomestijo nove, kar pomeni, da se do takšnih literarnih del etično opredeljuje iz čisto novih historičnih, družbenosocialnih in ideološko etičnih obzorij.« (Kos 2001, 177)

V izbranih delih je Amerika kot snov rabljena na različne načine. Iz nje so avtorji črpali mnoge teme (manj motive) in jih idejno uporabili od čiste abstrakcije pa vse do naturalističnih opisov. Pisci namreč lahko uporabijo kateri koli pojav »notranjega ali zunanjega, duhovnega ali stvarnega sveta, kot ga zaznavajo v sebi ali zunaj sebe, pri čemer seveda ne pridejo v poštev samo konkretne zaznave takšnega sveta, ampak tudi predstave in ideje o njem, vse do najbolj abstraktnih likov in smislov, ki si jih lahko mislimo.« (Kos 2001, 65–66)

Če na kratko opišem izbrana dela: kratka proza Louisa Adamiča meji že na polliterarno pisanje. V delu *Iz dveh domovin* iz leta 1951 se ukvarja predvsem z izseljensko problematiko in je med obravnavanimi najstarejše delo. Zvrstno se še najbolj približa socialnemu realizmu, saj se ukvarja s preživetjem priseljencev, ki so v Ameriko množično začeli prihajati dve desetletji pred prvo svetovno vojno. Kot nam da vedeti že v podnaslovu, je knjiga zbir izjav, reportaž in slovstva.

Med kratko izseljensko prozo spada tudi delo *Otok miru* pisatelja Vinka Rodeta. Njegovo pisanje se nagiba k potopisnim vodam. Opisuje argentinsko pokrajino in se med opisi sprašuje o prebivalcih, ki so nekdanj tam živeli. Romantično posredovani popotniški izsledki so bili zapisani v letu 1987.

Kot primer sodobnega slovenskega romana bom postavila v ospredje Jančarjevo delo *Katarina, pav in jezuit* iz leta 2000. Glavni motiv njegovega romana je ljubezenski trikotnik med romarko Katarino Poljanec, jezuitom Simonom Lovrencem ter oficirjem Francem Henrikom Windischem, tema pa je romanje v Kelmorajn. Jančar poskuša rekonstruirati čas 18. stoletja; torej čas velike ljudske pobožnosti, moč Katoliške cerkve, romanj in nenazadnje misijonov, ki so v tem obdobju nastajali »čez lužo«. Gre za zgodovinski roman.

Fikcija in potopis o izbrani lokaciji spadata med antropologovo pripravljalo gradivo pred odhodom na teren. Vendar pa je predvsem za potopis značilno, da spada med »žanr, ki je pogosto nelagodno umeščen med antropologijo in fikcijo kot nekakšna 'siva cona'«. (Weber 2003, 117)

Čeravno kar nekaj predstavljenih del meji na potopis, pa to poimenovanje v največji meri ustreza le enemu samemu: *Včasih je januar sredi poletja*. Potopis se zvrstno še najbolj približa antropološki pripovedi, kajti »klasična etnografija je bila vpeta v podobne okvire krajinskih opisov kot potopisi, prav tako pa najdemo izrazite vzporednice v stilu naracije, v uporabi prve osebe in v preskokih iz osebne pripovedi v splošne sodbe. Tudi itinerarij potovanja, inkorporiran v naracijo, služi vzpostavljanju avtoritete tako etnografov kot potopiscev.« (Weber 2003, 117)

Štegrov potopis *Včasih je januar sredi poletja* ni klasičen potopis. V ospredje namreč postavlja predvsem svoj jaz, lasten notranji svet, ki neprestano buta ob zunanjega, se z njim srečuje in razhaja.

Liriko zastopa pesnik Ciril Bergles. Njegova poezija ne vsebuje pretirano zapletenih ali abstraktnih modernih metafor, za katere je značilno, da nastajajo v »miselno čustvenih in predstavno zaznavnih asociacijah, ki so najpogostejše nezavedne in torej odvisne od globljih dogajanj pesnikove zavesti«. (Kos 2001, 130–131). Če vzamem za primer le ameriške staroselce; ti zanj niso metafora za določena čustvena stanja, kot bi v slovenski liriki to našli npr. pri Alešu Debeljaku v pesniški zbirki *Minute strahu*, temveč so staroselci predmet poezije, skozi katero posreduje njihova čustva in trpečnost. Pesniška zbirka Cirila Berglesa, kot že zgoraj omenjena kratka proza Louisa Adamiča, sodi med zdomsko literaturo. Andrej Blatnik jo v spremni besedi označi kot potopisno poezijo. Zbirka *Ellis island* je nekoliko starejšega datuma: 1988. Berglesova poezija sicer jemlje navdih iz celotnega ameriškega konteksta. Včasih se celo zdi, da njegov stik z Ameriko ni bil neposreden in da črpa iz že obstoječih stereotipnih predstav. Primer je npr. pesem, ki močno spominja na westernne v filmski umetnosti:

»Včasih, sredi belega dne, kot krhka imitacija, za skrušenimi nihajkami opuščene saloona, za zavesami pajčevin šepetaje: o zlatu v skritem rudniku, o ženskah, v žamet, svili, o zelenih rančih na plodni ravnini ... Iz praznih steklenic se potoči viski.« (Bergles 1988, 46)

Za tovrstna jezikovna sporočila je značilno, da imajo več pomembnih funkcij, s katerimi vplivajo na bralca; poleg estetske tudi moralno in etično: »Pod etično funkcijo je v literarni umetnini potrebno razumeti vse tisto, kar lahko vpliva na bralčevo vrednostno razmerje do sebe, okolja in sveta; kar oblikuje njegove težnje, želje in namere, mu določene pojave kaže kot pozitivne, druge kot negativne in v tem smislu celotno življenjsko obzorje postavlja pod izrazito vrednostno perspektivo.« (Kos 2001, 32)

Kakšno vrednostno perspektivo so preko umetnosti svojega sporočila uporabili izbrani pisatelji in pesniki in na kakšen način pomagajo pri sooblikovanju naše stvarnosti v odnosu do drugih, s katerimi smo imeli ali pa tudi ne neposredno izkušnjo, bom podrobneje predstavila v naslednjih odstavkih.

Amerika kot pojem v očeh, dušah in pere-sih literatov

Z ozirom na to, da gre za literarna in s tem v zvezi tudi pretežno fiktivna pisanja, je treba upoštevati tudi pristop, ki so ga obravnavani avtorji zavzeli do samega pojma *Amerika*. Gre za vprašanje asociacij in vprašanje o Ameriki kot literarni metafori, ki kot taka nastopa v relativno abstraktni obliki, in ki je v tem kontekstu lahko tudi nadvse stereotipizirana. Pravzaprav je to okvir, v katerega so vpeta vsa druga dožemanja, s katerimi se bom ukvarjala v nadaljevanju pričujočega besedila.

Naj začnem z najstarejšim delom *Iz dveh domovin*. »Adamičeva« Amerika je skoncentrirana v substratu ZDA, Kanade ter še nekaterih držav Severne Amerike, v katere se je doseljevalo največ evropskih prišlekov. Pisatelj je v svojem delu osredotočen na točno določeni (prej omenjeni) del Amerike, ki ga v svojih literarnih poskusih abstrahira na njeno celoto, pri čemer pa nima v mislih tudi preostalih predelov ameriškega kontinenta. Amerika je zanj *novi svet*, metafora, ki poglobljuje zaznamuje njegovo delo in jo uporablja kot

nasprotje stari celini »materi Evropi«. Adamičevo delo je prepleteno z evropocentričnim pogledom, ki ga opredeljuje zgodovinska prelomnica naseljevanja (z evropskega vidika torej) novega kontinenta in pisanje zgodovine, različne od evropske, ki jo bodo v na novo osvojeni prostor vtisnili evropski naseljenci:

»Ta novi svet ne bo več svet teptanih in ponižanih, ampak svet svobodnih ljudi in svobodnih narodov, ki bodo vsi enako spoštovali in cenili človeka.« (Adamič 1951, 32)

Adamič svoj pogled na Ameriko utemeljuje z vidika novonaseljenih prišlekov. Novi svet je prav dežela priseljencev, zato je ostro ločena od zgodovinskega prostora ameriških staroselcev, ki ga Adamič v tem delu ne omenja. Prebivalci, ki jo naseljujejo, se delijo na *Staroamerikance* (prišleki iz zahodnoevropskega dela sveta) in *Novoamerikance*, pod katere avtor umešča predvsem Hrvate, Litvance, Madžare, Slovence in druge pretežno vzhodnoevropske narode, ki svoj zgodovinski prostor na ameriških tleh šele ustvarjajo.

Naj iz Adamičevega dela izluščim še eno pomembno metaforo, na kateri je osnovano njegovo razmišljanje (v veliki meri se pravzaprav navezuje na prejšnjo in je povezana z osnovanjem novega sveta v nasprotju s »staro« celino Evropo): *Amerika kot upanje*. V tej podobi se skriva upanje v blaginjo, demokracijo in pravičnejši svet, kljub temu, da se latentno vseeno zaveda protislovij, ki prav tako sestavljajo njegovo podobo Amerike (revščina – bogastvo, konzervativnost – napredek, ipd.). Pogled v zrcalo nam razkriva »Adamičevo« Ameriko kot fetus nove razvitejši in boljše civilizacije, ki se bo razvila s pomočjo novonaseljenih evropskih prišlekov.

Adamič in Rode se srečata na stičišču fascinacije nad Ameriko, vendar se njuna pogleda v marsičem razlikujeta. Treba je upoštevati, da je Adamič pisal v času množičnega priseljevanja Evropejcev v nekatere dele Amerike in je bilo s tem pomembno navdahnjeno tudi njegovo delo.

Metafora Amerike, ki se ponuja pri Rodetu, je podoba *romantične, divje pokrajine*:

»Tu pod mano dolina La Punilla, vsa zelena, vsa prosojna v sončnem zlatu! In vas Dolores v preprosti in čisti lepoti!« (Rode 1993, 224)

Med svoje opise vpleta razmišljanja o staroselskih prebivalcih, ki so klonili pot pritiskom časa in kolonizatorjev, vendar v samem navdušenju nad pokrajino hitro splahnijo in izgubijo težo ter pomen za bralca. Rodetova zgodba metaforični višek doseže v *rajski pokrajini*, ki zasenči vse druge pomene. Pa vendar je Rode v nečem specifičen. Če je za slovensko izseljensko literaturo precej značilno, da matično pokrajino nemalokrat nostalgичno idealizira, pa v Rodetovem pogledu tega ne najdemo, kajti popolnost narave najde in priznava tudi daleč stran od rodne grude:

»Rad bi shranil globoko v srcu to lepoto, to preprosto domačnost, za dni asfalta in brezobzorja. (...) Tu naj se utrdi vera, da je preprosto življenje v naravi še možno. Hvala Bogu za te blagoslovljene dni, polne sonca, vetra, žuborenja voda in ptičjega petja. Za sprehode, za počitek, za kopanje, za premišljevanje. To je bil zares otok miru v morju moderne civilizacije.« (Rode 1993, 230)

Nasprotno kot Adamič, Rode nikjer ne uporablja termina Amerika, temveč ves čas eksplicitno govori o Argentini, med-

tem ko Adamič v svojem pojmovanju konstantno posplošuje posamezne dele na njeno celotno območje, čeprav ga dejansko nima v mislih.

Šteger na popotovanju po Peruju neprestano nosi s seboj *breme belca kolonizatorja*, v čemer se skriva tudi glavna podoba njegove predstave Amerike:

»Šele daleč proč človek začuti, kaj pomeni biti Evropejec, ta že tisočletje umirajoči križanec Satirikona in uši na Mozartovem ovratniku.« (Šteger 1999, 96)

Sebe kot drugega daleč nekje v Peruju čuti izredno negativno, s pričo kolonializma pa se mera negativnosti samo še poveča:

»Bila sva tujka znotraj kroga, ki ga je s svojo ostro obalo v gladino jezera zarisoval otok, kroga, ki naju je moral čim prej izpljuniti. Ena prvih stvari, ki se jih otrok v šoli uči, je lekci-ja sorodnosti in pripadnosti. Razlikovati modre ploščice od rdečih in zelenih, razvrstiti modre k modrim, rdeče k rdečim, zelene k zelenim.« (Šteger 1999, 98)

Svoje potovanje izrazi za popotovanje po sebi. Njegov potopis je prepleten z najglobljim notranjim doživljanjem krajev, po katerih hodi. Te aplicira ne mentalne zemljevide in jih pretvarja v odnos do lastnega jaza in na odnose, ki jih vzpostavlja z drugimi. Predvsem mu Peru pomeni soočenje s samim sabo in vso svojo kulturno prtljago, ki jo nosi v sebi kot individuum, Slovenec, Evropejec in nenazadnje človek. Njegovo dojemanje Peruja se prepleta s starimi inkovskimi verovanji, poudarek je predvsem na bogovih – največkrat se v njegovem delu pojavlja Bog sonca, pojavi pa se tudi motiv pume. Vse te podobe spretno vpleta v svoje besedilo in iz njih sestavlja metafore za svoj notranji svet.

Pesnik Ciril Bergles v nasprotju z drugimi avtorji Ameriko doživlja v vsej njeni pojavnosti. Zanima ga »divji zahod« iz filmskih podob, ukvarja se z zdmsko problematiko, s črnskimi priseljenci in nenazadnje staroselci. Kljub tej pestrosti njegova podoba Amerike pogosto zapada v stereotipe in je precej površinsko predstavljena, če poudarim zgolj naslednji verz s poenostavljeno azteško metaforiko iz pesmi, ki predstavlja Mehiko:

»Bilo je na vrhu piramide, ko me je zadel hlad sonca. Svečeni-ki so mi odprli prsi in pili kri iz živega srca.« (Bergles 1998, 69)

Ves čas bega med stereotipno predstavo kot posledico lastne kulturalizacije, ki jo povezuje s čustvenim, a tudi povsem konkretnim doživljanjem dežele.

Amerika – Evropa, Amerika – domovina

»V svoji avtobiografiji je Margaret Mead v poglavju Dom in potovanje zapisala, da je biti doma, seliti se, potovati in prispeti del celote. Dom lahko definiramo z enim samim predmetom, ki ga postavimo v prostor, v katerem smo, vključno s terenom.« (Weber 2003, 110)

Primerjave in opredelitve med domovino in Ameriko so logične, vendar so v nekaterih delih postavljene močno v ospredje, v drugih pa jih sploh ni. Specifičen odnos do domovine zastopajo izseljenci. Odnos je prežet z nostalgijo, s skoraj romantičnim dojetjem Slovenije, medtem ko ima Amerika različne konotacije – od izrazito pozitivne, kot jo dojemata Adamič in Rode, pa do nekoliko bolj negativne; vsaj kar se

tiče zdomske problematike, ki jo zasledimo pri pesniku Cirilu Berglesu:

»V zenicah bom videl njih upe, dišeče po jabolkah in hruškah. Stali bodo tam, na Ellis Island, dolgo in v vrsti, kakor na kakem semnju. Ta velika dežela jih bo izbrala po zdravih zobeh in krepkih mišicah in jim dovolila, da se bodo spenili v rudnikih in zgoreli v prerijah, ob plavžih ...« (Bergles 1988, 14)

Rode v nasprotju z Berglesom v odnosu do druge kulture nastopa v prizanesljivejšem tonu. Pravzaprav ga zlitje dveh kultur navdaja z vzhičenostjo:

»Globoko doživetje, kako se dve kulturi zlivata v eno. Iz počitniške hišice, ki stoji nad nami, se je jel razlivati po pobočju – kot v nevidnih slapovih – zvok zelo znanih slovenskih nabožnih pesmi. Takrat sem obnemel in zajadral v območje prve domovine.« (Rode 1993, 230)

Šteger svojega odnosa do Slovenije nikjer specifično ne poudari, a je kljub temu zaslediti zanimive konotacije o lastnem narodu, ki jih v njem poraja bivanje v drugi kulturi. Ob živahnem peruanskem praznovanju novega leta se mu je utrnila primerjalna misel o karakternih lastnostih Slovencev:

»Slovenci smo primarna bitja, vezana na naravo, na njene premene in krog letnih časov. Ti večinoma določajo naše počutje in vedenje, naše želje in potrebe. Če postanemo ob razcvetu pomladi samomorilsko razigrani in nas v poletni vročini prične najedati odsotnost, nas v jeseni zajame velika ekstatična slovesnost, ki v zimskih mesecih skorajda vsakega od nas pokrije s tanko plastjo depresije.« (Šteger 1999, 103–104).

Najbolj očitno se na duh Slovenije kot idilične dežele opira Berglesova koleracija med domovino in Ameriko:

»Bil je večer, sinji in mehak. Pili smo naš tepkovec, poskušali naše klobase in govorili po naše in tuje. (...) In smo sedeli vso noč na vrtu v daljni deželi Colorado, govorili po naše in po tuje, peli slovensko in do zore razgrevali to slovensko kri.« (Bergles 1988, 17)

Izstopajoč odnos med Ameriko in domovino je značilen predvsem za izseljensko literaturo, medtem ko v popotniških delih ni zaslediti toliko primerjav. Za novejša slovenska dela je sploh značilno, da svet dojemajo bolj globalno. Avtorji sami sebe postavljajo v širši kontekst Evropejcev in ne poudarjajo več pretirano svoje nacionalne identitete.

Šteger si razliko med Slovenijo in Ameriko razlaga kot neko metaforo med sabo in sabo. Jazom, ki išče jaz. Najde stične točke in se spet razide. Bolj kot Slovenec se čuti Evropejec, ves čas ga navdaja krivda evropske kolonialne zgodovine:

»Ta veliki privilegij – živeti povprečno osnovno življenje – so si naši očetje skozi stoletja med drugim izborili na račun divjih, neciviliziranih narodov, kakršni so bili Inki. (...) Resnici na ljubo je treba tudi dodati, da so imeli zdesetkani barbari mnogo bolj učinkovito cestno omrežje kot današnji Peru, izjemno medrazredno in socialno pomoč, protipotresno gradnjo in namakalne sisteme, ki zdaleč prekašajo današnje (...)« (Šteger 1999, 23–24)

Šteger vzpostavi izrazito negativno pozicijo Zahoda in tako zapade v druge vrste skrajnosti, saj ustvarja negativno in posplošujočo podobo zahodnega sveta. Evropejci so prikazani kot destruktivna, razvajena in pomehkužena bitja:

»Trinajst razvajenih neznancev, pragmatični vodič in štirje nosači šotorov in hrane. Šestindvajset kvalitetnih gorskih

čevljev, par superg in osem sandalov, zataknjenih med bos palec in razbrazdan kazalec. Po nekaj sto metrih hoje je pričelo rositi. Trinajstkrat so se odprle zadrge in žepi, iz katerih je pogledalo na dan trinajst kosov dragih nepremočljivih pelerin. Trinajst nerodnih vetrnic je kot po modni pisti odhitelo prek mostu, pod katerim je bučala Urubamba. Trinajst zasoplih rdečih obrazov, vajenih obvladovanja velemestnih situacij, katerih peklensko vroče vetrovke in pelerine so smešno frfotale v tistih nekaj kapljah in lenem zehanju vetra, en z dolgočasen obraz vodiča, vajenega te slike, in štirje nasmejani obrazi nosačev, z ogromnim tovorom na plečih. Trinajst z drekom stvarstva popackanih božjih otrok, na prvem vzponu v očiščenje.« (Šteger 1999, 106–107)

Podobno naracijo uporablja tudi Drago Jančar, ki se ne more izogniti posplošeni primerjavi med sproščenimi Paragvajci in zavrtimi Evropejci:

»(...) med indijanskimi vojaki ni nemške discipline, vsi se nenehno premikajo, hodijo sem in tja prav tako kakor otroci pod rdečo fasado, kakor množica odraslih Gvaranijev, čakajoča na obeh straneh velikega kvadrata prostora, vse se giblje in valovi, od povsod odmevajo klici.« (Jančar 2000, 218)

Staroselska problematika v literarnih delih

Izbor literature je zanimiv s tega stališča, ker se določena dela ukvarjajo zgolj s preteklostjo ameriških staroselcev, spet druga pa z njihovimi sedanjimi težavami. Nekatera dela so povsem fiktivna, druga realistično pristna, in tudi konteksti, v katerih so staroselci predstavljeni, so zelo različni.

Adamič se v svojem delu *Iz dveh domovin* s staroselci skorajda ne ukvarja. Zanimajo ga zgolj v povezavi s slovenskim mislonarjem Friderikom Barago in sami po sebi niso v središču njegovega zanimanja:

»Nekaj let pozneje sem na zaščitenem indijanskem ozemlju okrožja Baraga v Michiganu vprašal nekega čemerne Chippeva, Indijanca srednjih let, če kaj ve o Baragu (...)« (Adamič 1951, 18)

Kot je bilo že omenjeno, je v ospredju Rodetovega zanimanja narava. Med njene opise vpleta vprašanja o morebitnem obstoju staroselcev na območju, po katerem potuje. Ves čas ga preganja dvom in začudenje nad možnostjo visokega civilizacijskega razvoja staroselskih kultur, ki se mu zdi nemogoče:

»Iz daljave – z nekoliko domišljije – zagledamo v skalovju čudno formacijo: v krogu zaokrožena, zmaju podobna zver, a s konjsko glavo, v premeru morda dvajset do trideset metrov. Jasno se odraža relief iz golega skalovja. Otrokom domišljija vzleti! Kaj če je res relief, izklesan v kamen! A kdo naj bi ga naredil? Indijanska kultura ni dosegla te stopnje razvoja. Kaj če so bila tu zunajzemeljska bitja?« (Rode 1993, 224)

V njegovo delo je vtisnjen močan pečat paternalizma. Ameriškim staroselskim kulturam s svojimi retorično naivnimi vprašanji o njihovih strategijah preživetja pogosto pripisuje manko civilizacije, kar se na koncu zaradi domnevne nižje stopnje razvoja staroselcev v primerjavi z avtorjevo lastno kulturo stopnjuje v sentimentalno pomilovanje in nepriznavanje različnih kulturnih percepcij, saj kot edine relevantne prenašalce zgodovinskega in kulturnega spomina upošteva pisne vire, ki so značilni za njegovo matično kulturo, ne pa

nujno tudi za vse druge:

»Kje je vendar ta svet ameriških Indijancev zabeležen? (...) Ves njihov svet je obmolnil v gluhi temini časa. Nemi kamniti izdelki pričajo o njihovi prisotnosti – nekoč – v teh krajih, a besede ni čuti, sporočila ni nikjer zaznati. Kje in kako bi tedaj zaslutil odmev njihove misli? Kje naj bi začutil korenino ameriške zemlje? Komaj nevidne stopinje po zabrisanih stezah!« (Rode 1993, 226)

Podobnost, ki ga zaznamuje z mlajšim literarnim kolegom Alešem Štegro, je grozeči duh kolonizacije ameriškega kontinenta, pri čemer si tudi Rode prizadeva oprati kolonizatorsko plast krivde, ki prekriva njegovo evropsko kulturno zavest, vendar kljub temu ostaja na superiorni strani pogleda. Staroselce prepozna kot nekakšne pozitivne divjake, ob čemer ga misel, da bi za kratek čas tudi sam občutil kanček njihove »prvinskosti«, nadvse vznemirja:

»Želel bi naleteti na izdelek indijanskih rok, na črepinjo! Hotel bi prodreti v njihovo skrivnost; v njihov svet: svet njihovih upov in bojazni, njihovih bajk in resnic. V svet njihovih bogov in besov.« (Rode 1993, 227)

Koncept »pozitivnega divjaka« Rode gradi s specifičnim izborom besed, s katerimi pri bralcu vzpostavlja asociacije prvinskosti in evlucijskega razvoja človeka. Ena izmed ključnih besed, ki staroselce opredeljuje kot take, je *votlina*:

»Le curek vode meri čas iz leta v leto, v stoletja! Drugače je vse kot okamenelo. Vse je zastalo tisti trenutek, ko so iz *votline* zbežali zadnji premagani, njihov svet se je zrušil v prah. V pesku in prahu te *votline* so brez dvoma solze mnogih rodov, pa tudi obup in kri zadnjih prebivalcev.« (Rode 1993, 228)

Štegro potopis je mešanica podob iz staroselske sedanosti in preteklosti. Staroselska preteklost je svet bogov, sedanost pa postkolonizatorska beda. Med svojim potovanjem se jasno zaveda staroselske prisotnosti. Prav ta ga po svoje tudi najbolj uničuje, saj ga neprestano opominja na evropsko kolonialno zgodovino, ob kateri se tudi sam počuti sokrivega. V svojih pesniških vzgibih se napaja v staroselski preteklosti, kjer se še največkrat zanese na peruanske bogove:

»Pod mano je divjal vsakdan sodobne prestolnice, ene izmed mnogih, navidez enakih, nad mano pa je za kopreno smoga viselo sonce, staro božanstvo, v katerega so Inki, praočetje dežele, v kateri sem se tisto novembrsko jutro prvič prebudil, verjeli, se mu klanjali, mu nosili daritve, ga spoštovali in občudovali, ki so mu prilagajali svoja življenja in običaje, po katerem so uravnavali svoje rituale in najskrivnejša izročila, okrog katerega so krožili, zapisovali minljive tirnice svojega bivanja, risali svoj krog v razmerju do edinega izvira luči, rojevalca dnevo, prinašalca plodov in prihodnosti, edinega pravega središča.« (Šteger 1999, 20).

Ko odškrtnemo Štegrov pogled na staroselsko problematiko, se nam razpre podoba starobitnega ameriškega prebivalca kot človeka, ki je močno povezan s svojimi božanstvi in skupnostjo, ob kateri diametralno nasprotno nastopa razcerkvenjen in individualistično usmerjen Evropejec. S tem se Šteger giblje po tanki liniji druge skrajnosti stereotipnih dojemov lastnega kulturnega sveta.

»Šestero indijancev, ki se je v avtobusu zabavalo z mojim kislim, nakremženim izrazom na obrazu, najverjetneje ni vedelo, da ta obraz prihaja iz sveta želje po popolnih nadomestkih.

Iz sveta, katerega glavni trud je posvečen vzpostavljanju iluzije, da je s pomočjo tehnike moč zares premagati zakone narave.« (Šteger 1999, 67)

Še ena opazka k Štegrovem delu se nanaša na najbolj čaščen zoomorfični inkovski simbol pume. Ta se nemalokrat ulovi na njegove metafore, a ne v klasični formi inkovske tradicije, temveč zopet, kot že večkrat omenjeno, v povezavi z njegovim notranjim doživljanjem lastnega jaza. Torej uporabi staroselsko ikonografijo v popolnoma drugačnih pomenih od prvotnih. Jo literalizira.

Jančar se skozi staroselsko problematiko sprehodi v kontekstu misijonarstva. V romanu predstavi del jezuitske zgodovine, v kateri so jezuiti poskušali staroselcem zagotoviti boljše življenje. Njihova politika je bila sledeča: v zameno za možnost kvalitetnejšega življenja, ki je zajemalo boljše zdravstvo, šolstvo ipd., so se morali staroselci pokristjaniti. Jezuiti so s strani drugih kolonizatorjev neprestano želi kritike, da se s staroselci okoriščajo in da so na ta račun nasilno obogateli. Stvar se je razplamtela do te mere, da so se morali jezuiti tako rekoč čez noč umakniti iz svojih misijonov:

»Najvišji pravijo, da smo v Indijancih, ki se upirajo, ki hočejo, da ostanemo z njimi, vzgojili suženjsko zvestobo ... zvestobo že, a ne suženjsko, zvestobo evangeliju, (...).« (Jančar 2000, 233)

Staroselce predstavi v precej nestereotipni podobi, vendar znotraj časa, v katerem se roman dogaja; torej v obdobju kolonizacije ameriškega kontinenta okrog leta 1755. V svoji domišljiji se poigrava s takratno miselnostjo ljudi, ki jo je najbolj jasno vzpostavil Krištof Kolumb. Njegova percepcija je temeljila na dejstvu, da je staroselcem v zameno za naravno bogastvo treba ponuditi kulturno bogastvo, za katerega je Kolumb staroselcem pripisal, da ga nimajo. Kolonialisti so bili prepričani, da z vsiljevanjem lastne (torej po njihovem mnenju tudi boljše) kulture nasproti staroselskim navadam in običajem prinašajo le dobro. S tem so vzpostavili izrazito pokroviteljski odnos in staroselca kot Drugega postavili na razvojno raven infantilnega bitja.

V Jančarjevem delu je zastopan misijon v Paragvaju. Delo misijonarjev je predstavljeno kot pozitivno, saj je Gvaranijem (staroselskemu ljudstvu, ki ga Jančar v romanu opisuje) prineslo neko blagostanje, v nasprotju z neusmiljenimi portugalskimi kolonizatorji:

»(...) divji portugalski jezdec na svojem neusmiljenem pohodu skozi misijone, skozi njegovo davno življenje, bandeirantes, nosilci ropa, uboja, brezsravnega posiljevanja, teptalci rdeče zemlje in razdiralci stoletnega dela Jezusove družbe.« (Jančar 2000, 65)

Ljudstvo Gvaranijev primerja s preprosto množico slovenskih romarjev. S tem jih civilizacijsko izenači in se tako izogne pokroviteljskemu pogledu na staroselce:

(...) »Hodil je po poljih in gledal kmečke ljudi pri delu, gledal je njihove pobožne procesije in nekaj se mu je zganilo v srcu, ta preprostost, ta jasnost, njihova romanja, včasih se mu je zazdelo, da je tu tista skrivnost razodetja enostavnega in jasnega Boga, ki jo je čutil med Gvaraniji.« (Jančar 200, 356)

Kljub vsemu tudi Jančarju, podobno kot že njegovemu sodobniku Alešu Štegru, na uspe ubežati limanicam, ki jih predenj

postavljajo razmišljanja o prvinskosti prvotnih ameriških prebivalcev. Gvaranije začrta kot ljudstvo, ki je prvobitno povezano z naravo:

»Iz globočin prihaja, tam so njene korenine, zasajene globoko, Gvaraniji so vedeli, duša je iz zemlje in iz gozda, iz živali in iz reke, iz vsega, kar je, in zlahka so razumeli, da duša hoče navzgor, pod kupolo nebeškega svoda, kamor jo kliče Gospod.« (Jančar 2000, 115)

Za čim pristnejši prikaz duha časa, v katerem se roman dogaja, Jančar uporablja svojevrstno besedišče. Tako namesto imena Amerika uporablja izraz Indija. Za vzpostavitev večjega (literarnega) prepada med kulturami uporablja za podobne stvari različna poimenovanja, o katerih dobimo vtis neke distance, oddaljenosti in nerazvitosti določenega ljudstva. Tako na primer jezuiti poznajo molitve in zdravnike, Gvaraniji pa gozdna zaklinjanja in ranocelnike ter vrače.

Pomen jezuitov igra v romanu nosilno vlogo, saj so poleg duhovnih vodij ključni tudi za preostali razvoj gvaranijskega ljudstva. Gvaranijem tako pogosto pripade vloga infantilnega ljudstva, ki mu brez pomoči drugega (civilizacijsko naprednejšega) grozi izumrtje:

» (...) v misijonih, nič ni prinesenega iz Španije in drugih evropskih dežel, vse izcizelirano v spretnih rokah gvaranijskih kiparjev, ki so jih te umetnosti naučili jezuiti.« (Jančar 2000, 151)

Jančar se ves čas vrti okrog predsodkov in stereotipov družbe, ki je šele vstopala v novi vek in je bila polna bajeslovnih in mističnih gledanj na tuja ljudstva:

»O čem naj ti pripovedujem Katarina? O Indijancih, o divjakih, ki hodijo v cerkve. Niso divjaki, reče Simon, takšni so kakor ti in jaz.« (Jančar 2000, 164)

Berglesove podobe staroselcev se kot na dlani ponujajo za antropološko analizo. So precej konkretne in jasne. Pri staroselski problematiki se izrazito postavi na stran staroselcev. Rezervate vidi povsem enostransko – negativno, v luči nekakšnega geta:

»Ostali so jim strgani šotori, velika peščena pustota, jalovost rdeče prsti in podpis belega poglavarja na pismu, ki jim zagotavlja dolgo umiranje.« (Bergles 1988, 52)

Posledično s tem je tudi odnos do kolonialistov negativen in s tem enako posplošujoč za Zahod kot pri Štegru.

V izbrani literaturi petih slovenskih književnih del, ki se nanašajo na Ameriko in njene prebivalce, lahko sledimo tudi paleti različnih poimenovanj za staroselske ameriške naseljence.

Adamičeva (sicer vrednostno zaznamovana) terminologija spričo metaforičnih preskokov iz rdečekožcev (kot imenuje staroselce) na bleda lica (belopolti priseljenci) postane nevtalna:

»Tu in tam je imel Baraga nekaj časa uspehe; nazadnje pa se je nakopičilo proti njemu in rdečekožcem preveč težav.« (Adamič 1951, 19)

»Ni (Baraga op. p.) mogel preprečiti uvažanja 'ognjene vode' (žganja), s katerim so 'bleda lica' opajala Indijance in sklepal z njimi kupčije.« (Adamič 1951, 19)

Jezikovno bogata poimenovanja za staroselce ima tudi Štegrov potopis. Med utečeno kolonialistično evropsko poimenovanje Indijanci se bolj pogosto vrine ime Peruanci. Tudi pri poimenovanjih za belce ne skopari in v skladu s svojo protikolonia-

listično držo imenuje belega človeka gringo.

Poleg izraza Indijanci, Jančar za Gvaranijsko ljudstvo najde še eno poimenovanje:

»Ta gozdna bitja so se naučila tiskati knjige (...).« (Jančar 2000, 352)

Skoraj nobeno delo pa ne izhaja iz staroselskih poimenovanj, tudi pojem staroselci se ne pojavi nikjer.

Epilog

Različnost izbranih del v vseh pogledih (kronološko, žanrsko, ipd.) seveda pogojuje med seboj povsem izključujoča si dojemanja, a tudi mnogo vzporednic v odnosu do Amerike in njenih (predvsem staroselskih) prebivalcev. Čeprav gre za literarna dela, ki so že apriori zaščitena z nalepko fikcije, pa se skozi dela jasno odražajo različna osebna stališča avtorjev. V ničemer se pisanje (kakršno koli že) ne more odreči subjektivnim in objektivnim predstavam, ki izhajajo iz okolja pišočega. Skozi literaturo se odražajo ne samo določene estetske smernice, temveč tudi politične in kulturne. Literarna dela so pomembno zrcalo dobe, v kateri so nastala, zato je prerez pričujoče problematike relevanten primer tega, kako se je dojemanje Amerike pri slovenskih književnikih spreminjalo (in se še spreminja) skozi čas.

Medtem ko se Adamičeva pripovedna naracija osredotoča na Ameriko kot novi svet, ki lahko ponudi evropskim prišlekom plodna tla za nastanek nove in boljše civilizacije kot ji je bil priča na stari evropski celini in ga veliko bolj kot prvobitni prebivalci Amerike zanimajo evropski prišleki, pa druga generacija izseljenskih avtorjev, ki ju zastopata Bergles in Rode, kaže na povsem drug tip pripovedi, v kateri lahko sledimo predvsem razliki med Ameriko in domovino ter posledično s tem romanticiziranim predstavam. Zanju je v veliki meri značilna nostalgичnost in celo sentimentalnost, predvsem v odnosu do slovenske zemlje in kulture. Ta dva pojma sta pogosto žrtvi idealizacije, ki pa dejansko nima nikakršne realne podlage, temveč je le plod konstruktov, ki sta si jih avtorja ustvarila daleč stran od doma.

V sodobni slovenski literaturi, kamor prištevam Jančarja in Štegra, je zaznati še več narativnih sprememb. V igri je nekakšen postmodernistični obrat, ki se tiče predvsem kritičnega in večplastnega dojemanja kolonizatorskega procesa, ni pa še opaziti bistvenih zavedanj o procesu staroselskega preporoda. Podobe Amerike so zaobjete dosti bolj subtilno, kritično in previdno, čeprav predvsem Šteger še vedno prepogosto naseda limanicam negativne stereotipizacije lastnega zahodnega sveta.

Tudi stereotipna podoba staroselca kot primarnega in manj razvitega ameriškega prebivalca, neenakovrednega evropskemu, se počasi spreminja, ostajajo pa še kolonizatorska poimenovanja, ki ne izhajajo iz staroselskega besedišča, npr. Indijanci.

Kot je pokazalo pričujoče besedilo, predvsem sodobni avtorji do problema zavzemajo določeno distanco in zato premorejo zadostno mero samorefleksije, da njihova dela bralcev v večji meri ne zavajajo k predsodkom in stereotipizaciji Amerike. Predvsem izpuščajo pomembno lastnost, in sicer posploševanje in pogrevanje nekih že obstoječih konstruktov, ki so v

največji meri plod medijske realnosti.

Pričujoča raziskava se opredeljuje le do petih literarnih del in obravnava tri generacije avtorjev ter njihove poglede na ameriški kontinent in njihove prebivalce s poudarkom na staroselcih. S tega zornega kota pač ne more zajeti vseh pogledov avtorjev na tovrstno problematiko, ki je še mnogo bolj kompleksna, kot je pokazal pričujoči poskus rekonstrukcije literarnih predstav v slovenskih književnih delih, vendar pa vseeno kaže določeno sliko, ki se prenaša na bralca kot ključnega prenosnika in konzumenta predstav, ki jih literatura posreduje.

Beletristika kot konkurenčen medij vsem drugim oblikam, kot so svetovni splet, TV, časopisi, radio ipd. igra pri risanju in oblikovanju naše podobe o stvarnosti pomembno vlogo, zato ni vseeno, kako nam jo posreduje. Sama po sebi mora biti zadostno orožje v boju proti stereotipnim podobam in se tega tudi zavedati.

Literatura:

- ADAMIČ**, Louis 1951: *Iz dveh domovin*. Maribor: Obzorja.
- BERGER** L., Peter, Thomas **LUCKMANN** 1988: *Družbena konstrukcija realnosti: Razprava iz sociologije znanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- BERGLES**, Ciril 1988: *Ellis Island*. Ljubljana: Književna mladina.
- JANČAR**, Drago 2000: *Katarina, pav in jezuit*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KOS**, Janko 2001: *Literarna teorija*. Ljubljana: DZS.
- RODE**, Vinko 1993: Otok miru. V: Andrej Rot (ur.), *Ob srebrni reki*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 224–231.
- ŠTEGER**, Aleš 1999: *Včasih je januar sredi poletja*. Ljubljana: Študentska založba.
- WEBER**, Irena 2003: *Ženski itinerariji: Med antropologijo potovanja in literaturo*. Koper: Znanstvenoraziskovalno središče Koper.

Datum prejema prispevka v uredništvo: 1. 6. 2006

